

Tady
JSEM
DOMA

Lidový dům na Hřebečsku

Vlastimil Novák

Region MTJ

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Lidový dům na Hřebečsku

Vlastimil Novák

V historickém stavitelství rozlišujeme dva druhy architektury – slohovou a lidovou. Slohovou architekturu vytvářeli umělci, školení architekti a stavitelé. Vznikala podle předem nakresleného projektu. Lidová architektura vznikala na venkově většinou bez projektů, domy se tvarem podřizovaly potřebám a schopnostem obyvatel, kteří je obvykle také z větší části sami stavěli za použití v místě dostupného materiálu.

Každý region v republice má vlastní nezaměnitelnou podobu lidových staveb, vytvořenou místní tradicí a zkušenostmi. Přesto je několik prvků, které jsou u lidových staveb po celé zemi stejné: lidový dům má vždy obdélníkový půdorys; jeho střecha nemá většinou sklon menší než 45°, vstupní dveře jsou v okapové stěně (vyjma městských řadových domů)...

Lidová architektura postupně zaniká na konci 19. století, kdy se i na vesnicích začalo stavět po městském způsobu.

Lidová architektura svůj vývoj začala již v pravěku, kdy člověk opustil jeskyně a primitivní stanové přístřešky a postavil první kůlový dům z větví, hlíny a rákosí. Stalo se tak v době, kdy lidé přestali spoléhat na to, co jim příroda poskytne, ale sami se začali starat o dostatek potravy na políčkách a pastvinách – před sedmi tisíci lety.

Nejstarší neolitické domy (významná sídliště z této doby se nacházela např. u Mohelnice) byly velmi dlouhé – až několik desítek metrů. Obývalo je několik generací jedné rodiny. Postupem času se domy zmenšovaly, kromě staveb kůlové konstrukce se začaly stavět i zemnice a polozemnice.

V době bronzové se objevily i usedlosti dvorcového uspořádání, tedy takového, jaký mají i nám dnes známé venkovské statky. Následující tisíciletí již přinášela jen zdokonalování konstrukce a zvyšování komfortu bydlení.

Otázky a úkoly

- 1) Jistě pro vás nebude obtížné určit, který z obrázků představuje lidovou architekturu a který slohovou architekturu.
- 2) Na základě stručného úvodního textu zkuste vymyslet co nejvíc charakteristik lidové architektury.
- 3) Zamyslete se nad tím, proč již dnes klasická lidová architektura nevzniká?
- 4) Jak vypadá zemnice? Proč se takové stavby stavěly?

Uspořádání vesnice

Většina vesnic na Moravskotřebovsku vznikla ve středověku, v polovině 13. století, jako lánové vsi silničního typu, kde jednotlivá stavení jsou uspořádána do řady podél cesty, obvykle kopírující potok, a za nimi se rozkládají dlouhá úzká pole. Protože se těmto polím říkalo lány (lán je stará plošná jednotka – odpovídá asi 18,5 hektarů), označují se silnicovky také jako lánové vsi. Tyto vesnice mívají často na délku několik kilometrů

V pozdějších stoletích v některých vesnicích volný prostor mezi statky a potokem zaplnila malá obydlí bezzemků.

Dalším velmi rozšířeným typem vesnice je ulicovka. U ní na silnici kolmo navazuje ulice se zástavbou. Velmi často se tato ulice na konci rozšiřuje v prostornou pravoúhlou nebo oválnou návěs.

Vedle klasických obytných stavení se v lidských sídlech objevuje několik staveb speciálního poslání.

Protože v dřívějších dobách byla víra v boha nedílnou součástí života lidí ve městech i na vesnicích, centrem většiny obcí je alespoň malá kaplička, ne-li velký kostel. Malé církevní stavby si vesničané většinou stavěli sami, inspirovali se přitom slohovými kostely

v okolí. Takovéto kapličky jsou často nejpůsobnějšími příklady lidové architektury. Nejvíc jich vzniklo na začátku 19. století.

Mimo ostatní zástavbu obce stávaly pazderny – drobné domečky, v nichž se sušil len. Stranou stály pro velké riziko požáru. Při sušení se v nich totiž muselo topit a suchý len velmi lehce vzplanul. Další stavbou, která ve větších vesnicích stávala mimo klasické uspořádání (kvůli potřebnému náhonu), byl vodní mlýn, někde spojený i s pilou.

Protože požáry byly pro vesnice v historii největší hrozbou, koncem 19. století se v centrech obcí objevují nové dominanty: požární zbrojnice místních sborů dobrovolných hasičů. V jejich době však již tradiční lidové stavby na vesnicích čím dál víc doplňovaly modernější domy městského charakteru.

Uprostřed obcí se stavěly i školy, které se dříve téměř vůbec neodlišovaly od jiných chalup. Koncem 19. století vznikaly i honosné přízemní i patrové školní budovy, stejné jako tou dobou znaly městské děti. V žádné obci také nemohla chybět hospoda.

Otázky a úkoly

5) Podle Atlasu památek Moravskotřebovska a Jevíčska nebo jiných zdrojů vyhledejte v našem regionu 4 příklady vesnic ulicového typu a 4 příklady vesnic silnicového typu.

6) Podle atlasu památek popište, jak vypadá typická požární zbrojnice.

7) Na vesnicích měla mezi zemědělskými usedlostmi výsadní postavení rychta. Čím se od ostatních budov lišila? Kdo v ní bydlel? Jaké měl pravomoci?

Podoba lidové architektury

Pro náš region je nejcharakterističtější zemědělská usedlost s dvouštitovým průčelím

obráceným do ulice složená ze tří nebo čtyř budov kolmo na sebe navazujících a uzavírajících mezi sebou dvůr. Každá budova měla svou funkci. Tyto usedlosti mohou být rozlehlé, i úplně maličké, odpovídající bohatství hospodáře.

Bývalo zvykem, že v usedlosti bydlel hospodář s manželkou a dětmi a ve výměnku jeho rodiče. Šlo-li o větší hospodářství, patřila k obyvatelům statku i čeled' (děvečky a čeledínové) – pomocní zaměstnanci.

Obvyklé uspořádání lidového statku je následující: v přední části, vedle hlavního vstupu na dvůr, je obytné stavení, v jeho středu průchozí síň se schodištěm do sklepa a na půdu. Ze síně se vstupuje do hlavní obytné místnosti, která mívá 4 okna – dvě obrácená do ulice, dvě do zahrady.

Obytné místnosti se říká světnice, ve středověku se jí říkalo jizba. Tehdy se totiž v obytných místnostech topilo otevřeným ohněm, kouř naplnil horní polovinu místnosti a unikal malým okénkem u stropu. Díky tomu byla celá místnost tmavá, pokrytá sazemi. Když se pak začaly stavět pece, do kterých se přikládalo zvenčí, stala se z temné jizby světlá světnice.

Zařízení světnice dané tradicí i účelností se v jednotlivých domácnostech téměř nelišilo. V rohu vstupní stěny byla pec, na které spávaly

děti, od 19. století pec nahrazoval ka-chlový sporák. V koutě napříč svět-

nicí byl stůl, nad ním obrazy svatých a krucifix. Podél stěn byly postele, ve kterých obvykle spávali dva lidé i více. K ukládání věcí sloužily hlavně truhly (skříně se v lidovém prostředí prosazovaly až od 19. století). Nejhonosnějším kusem nábytku ve světnicích byla kredenc.

Do světnice se krom toho často musel vejít tkalcovský stav či jiné vybavení řemeslníka.

Protože přes den byla práce kolem hospodářství, na drobné rukodělné činnosti zbyl čas až večer, a proto již odedávna bylo

potřeba si něčím posvítit. Pomineme-li nejstarší období, kdy v jizbách vydával světlo otevřený oheň, nejstarším zdrojem osvětlení v domech byly louče – dlouhé dřevěné úštěpky, které se vkládaly do kovového stojanu a na jednom konci zapalovaly. Louče si hospodáři vyráběli sami, byly proto mnohem častější než svíčky, které se musely kupovat. Na konci 19. století se rozšířil mnohem bezpečnější a účinnější zdroj světla: petrolejové lampy. Ty se v různých podobách ve městech a na vesnicích udržely až do elektrifikace.

Lidové stavby jsou nižší, než jsou dnešní domy. Důvodů, proč světnice měly na výšku něco kolem dvou metrů, bylo několik. Tím hlavním byla snaha hospodářů ve světnici udržet co nejvíce tepla. A protože teplo stoupá vzhůru, byly místnosti vysoké jen tak, jak bylo bezpodmínečně nutné.

Vedle světnice bývá občas přistavěna ještě malá světnička s jedním oknem, která měla různé účely, mohla sloužit jako výměnek nebo pokoj odrostlejších dětí.

V zadní části síně se u starých domů nachází černá kuchyně. Je to zděný prostor, který většinou nemá strop, ale volně přechází v dymník – široký trychtýřovitý komín, který na konci kryla stříška. V černé kuchyni se vařilo na otevřeném ohni, zadní stěnu černé kuchyně tvořila pec, jejíž těleso bylo postaveno do světlice. Tato pec se používala tak, že se v ní rozdělal oheň, přikládalo se tak dlouho, až se dostatečně rozžhavila. Potom se oheň nechal vyhasnout, popel se vymetl a do ještě horké pece se vložily pokrmy určené k pečení. Tímto způsobem se běžně vařilo velmi dlouho. Až začátkem 19. století přešly hospodyňky na kachlové sporáky, které nahradily velké pece. Vaření se tak přesunulo z černé kuchyně do

světlice. Na sporácích se vařilo na litinových plátech, pro pečení byly vybaveny dvěma troubami nad sebou. V téže době se také změnilo nádobí – dříve používané keramické nahradily kovové

smaltované hrnce a kastrolky. Kachlové sporáky ve 20. století nahradily kovové (říkalo se jim stolokrby), které mnohde poctivě slouží dodnes.

K síni přiléhaly chlévy a stáje. Jejich velikost závisela na velikosti hospodářství – přes 10 kusů hovězího dobytka, 50 ovcí nebo prasat a 10 koní nebylo pro větší statek vzácností. Malí hospodáři měli třeba jen jednu kravku. Pokud si to hospodář mohl dovolit, stavěl chlévy z kamene nebo cihel, s klenutým stropem. Pevný materiál mnohem lépe odolával vlhkému prostředí. Na půdě nad chlévem se obvykle skladovalo seno.

Obytný dům v některých případech mívál poschodí s komorami na skladování úrody, osvětlenými štěrbinovými okénky, které byly přístupné zvenčí po pavlačí.

Další důležitou součástí zemědělské usedlosti byla stodola. Mohla stát v zadní části usedlosti, naproti hlavní bráně nebo úplně stranou ostatních budov, aby v případě požáru neshořelo všechno. Stodoly jsou buď roubené, nebo zděné. Někdy má zděné jen pilíře nesoucí střechu, mezi nimiž jsou stěny bedněné z prken.

Stodoly mají obvykle dvojce vrata naproti sobě, aby se do nich dalo pohodlně vjet s vozem a vyložit úrodu. Uprostřed stodoly je prostor zv. mlat, na němž se v dřívějších dobách mlátilo obilí.

Ke stodole obvykle přiléhá kůlna – do dvora otevřená stavba na uskladnění povozů a velkých zemědělských strojů. Někdy byly nad kůlnou postaveny obilné sýpky.

Pokud byl výměnek samostatnou budovou v usedlosti, tvořil protějšek obytného stavení hospodáře s tím rozdílem, že byl o něco menší. Uvnitř byla světnice podobného uspořádání jako hospodářova.

Na velkých statcích měli čeledínové pro nocleh vyhrazenou místnost poblíž chlévů, děvečky nedaleko kuchyně. Těmto místnostem, ve kterých na velkostatcích žilo i několik desítek lidí, se říkalo ratejny.

Do dvora ústí veškeré dveře. Kolem stěn obíhaly chodničky dlážděné kameny. Říkalo se jim zápraží. Aby se mezi jednotlivými stavbami usedlosti dalo chodit suchou nohou, střechy byly stavěny tak, že přesahovaly i nad zápraží. Uprostřed dvora se obvykle skladoval hnůj, připravovalo se zde krmení pro zvířata, opravovaly zemědělské nástroje, štípalo dříví, prováděly zabíjačky... Výhodu měl ten hospodář, kterému na dvoře stála i studna. Pokud to štěstí neměl, musel někdo z domácnosti pro vodu docházet k obecní studně (většinou na návsi) nebo k potoku.

Otázky a úkoly

8) V textu je zmíněn jeden důvod, proč světnice měly jen dvoumetrovou výšku. Zkuste vymyslet další důvody.

9) Vysvětlete pojmy: výměnek, čeledín, světnice, stodola, černá kuchyně, pavlač.

10) V textu je popsán nejběžnější typ lidového domu na Moravskotřebovsku. Podle atlasu památek nebo dle vlastní zkušenosti zkuste popsat odlišné druhy lidových staveb v regionu.

11) Vedlejší obrázek naznačuje půdorys v textu popisovaného lidového stavení. Zkuste podle něho nakreslit jeho průčelí.

12) Na straně 10 je obrázek stolokrbu. Z fotky je ovšem patrné, že majitelé vaří na něčem jiném. V čem je ten novější přístroj praktičtější?

13) Na obrázku černé kuchyně je i řada nezbytného náčiní. Najděte: struhadlo, koště, škopek, pohrabáč, pekáč, třinožku, kastrol, hrnec, chlebovou lopatu, rošt, rožeň, kleště na uhlíky.

Stavební materiál

V našem regionu se pro stavbu lidových domů používaly všechny tři základní stavební materiály. Nacházel se zde dostatek dobře opracovatelného kamene, o jíl na cihly také nebyla nouze a dřevo rostlo v kopcovitých částech regionu.

Stavbě stěn ze dřeva se říká roubení – vodorovné vrstvení trámů, na koncích do sebe zaklesnutých. Roubené stavby dobře drží teplo, jejich stavba je rychlá, nepotřebují téměř žádné základy. Spáry mezi trámy se vyplňovaly suchým mechem a hlinou. Stěny se obvykle bílily vápnem, případně natíraly hovězí krví, aby dřevo nenapadli škůdci.

Ve snaze prodloužit životnost dřeva a zlepšit izolační a protipožární vlastnosti domu se i roubenky opatřovaly omítkou (nahazovala se na rákosový rošt). Takovýmto stavbám se říká „srub v kožichu“.

Cihelné stavby byly dvojího druhu. Zámožnější si mohli dovolit koupit pálené cihly. Méně bohatí stavebníci si přímo na staveništi vyrobili nepálené cihly - vepřovice. Vepřovicové stavby se vždy musely omítnout, stavby z pálených cihel majitel někdy záměrně nechal bez omítky, aby

všem ukázal, že si může dovolit postavit dům z kvalitních cihel.

Lidové stavby měly většinou rovné trámové stropy, zděné stavby mívaly i klenby. Ty se stavěly hlavně ve chlévech, průjezdech, kuchyních. Nejběžnějším typem byly nízké, takzvané plackové klenby.

Jako střešní krytina se používaly došky – materiál, který byl levný a dostupný, dobře izoloval jak proti vodě, tak zimě. Jedinou jeho nevýhodou bylo, že dobře hořel. Proto se již od konce 18. století přestával používat. Došky zvládl vyrobit každý hospodář sám. Pokud ovšem chtěl opravdu kvalitní střechu, pozval si specializovaného řemeslníka.

Šindel je u lidových staveb nejběžnější. Kvalitní štípaný šindel vydrží i 50 let. Šindele jsou prkénka s drážkou vyseknutou na jedné a břítem na druhé straně. Na střeše se pak jednotlivé šindele zaklíní do sebe, na latě se nahoře přitlouká hřebíkem každý šindel, dole každý desátý. Aby se zajistila naprostá vodotěsnost, dávaly se někdy šindele ve dvou vrstvách. Na některých chalupách se šindelí pobily i stěny.

Velmi kvalitní, ale také drahá a těžká střešní krytina byla břidlice. Protože se jedná o kámen, její životnost je prakticky neomezená. Na střeše však stejně nevydrží věčně, záleží na tom, jak dlouho vydrží kovové hřebíky, kterými je přibitá na krov.

Pálená taška se na lidové stavby dostávala až v průběhu 19. století. 20. století pak přišlo s novými krytinami: asfaltovou lepenkou a eternitem. Ty se často kladly na staré šindelové střechy a dodnes jsou nejběžnějším materiálem, který na lidových stavbách můžeme vidět.

Štítý domů byly dřevěné, říkalo se jim lomenice. Prkenné bednění měly buď svíslé, nebo klasovitě skládané. Mnohde štítý nejsou trojúhelníkové, ale lichoběžníkové,

završené valbičkou, pod níž je takzvané záklopové prkno. Na něm bývá napsán rok vzniku, majitel, případně další nápisy.

Otázky a úkoly

14) U roubených staveb bylo v textu zmíněno několik výhod. Proč se dnes staví roubených staveb jen velmi málo?

15) V textu o zděných stavbách se píše, že domy z vepřovic musí být omítané. Proč? Jaká rizika se u těchto domů objevují?

16) Z čeho a jak se vyrábí došky?

17) Zkuste vysvětlit, proč měli dřívější venkované raději doškové a šindelové střechy než střechy z břidlice nebo tašek.

Použité fotografie:

Fotoarchív městského muzea v Moravské Třebové

Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Pardubicích

Fotoarchív autora

Lidový dům na Hřebečsku

Mgr. Vlastimil Novák

Region Moravskotřebovska a Jevíčska, 2012

NEPRODEJNÉ